

УДК 811.161.2'373:159.942

ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ СХІДНОПОЛІСЬКИХ ГОВІРОК НОВГОРОД-СІВЕРЩИНИ ЗА ФОНЕТИЧНИМИ ОЗНАКАМИ

Зевако В.І.

Говірки Новгород-Сіверщини за багатьма фонетичними ознаками протиставляються між собою й утворюють на відносно невеликій території району два мікроареали. У статті проаналізовано звукові особливості обох груп говірок, визначено їхні спільні та відмінні риси, наведено гіпотези, що пояснюють виникнення мікроареалів у зоні східнополісських говірок, які контактиують.

Ключові слова: східнополіські говори, фонетичні ознаки, мовні контакти, лінгвогеографічна диференціація, мікроареал.

Говоры Новгород-Северщины многими фонетическими признаками противопоставляются между собой и образуют на относительно небольшой территории района два микроареала. В статье проанализированы звуковые особенности обеих групп говоров, определены их общие и отличительные черты, приведены гипотезы, объясняющие возникновение микроареалов в зоне контактирующих восточнополесских говоров.

Ключевые слова: восточнополесские говоры, фонетические признаки, языковые контакты, лингвогеографическая дифференциация, микроареал.

Dialects of Novhorod Sivers district differ in many phonetic characteristics and form two microareas on a relatively small territory of the region. The article analyses the sound peculiarities of both groups of dialects defines their common and distinct features suggesting the hypotheses, explaining the appearance of micro-areas in the zone of East Polissya dialects.

Keywords: East Polissya dialects, phonetic features, language contacts, linguogeographic differentiation, microarea.

Серед найархаїчніших українських діалектів особливе місце займають говори Східного Полісся. Вони досліджувалися з точки зору лінгвогеографічного поділу (К.Михальчук, В.Ганцов, І.Зілінський, Ф.Жилко, І.Матвіяс, Н.Дейниченко, В.Куриленко, Є.Черепанова, О.Бабичева) та синхронічного й діахронічного аналізу мовних підсистем (Т.Назарова, В.Мойсієнко, Л.Дорошенко, М.Поістогова, Л.Дика). Звукові відмінності всередині окремих груп поліських говорів вивчали Т.Назарова, І.Матвіяс, Г.Півторак, В.Мойсієнко; вони достатньо повно відображені в АУМ.

Предметом нашого розгляду є говірки Новгород-Сіверського району Чернігівської області, що протиставляються між собою за певними фонетичними ознаками й утворюють на досліджуваній території два окремих мікроареали.

У процесі нівелювання діалектів фонетичні категорії виявляються найбільш стійкими порівняно з категоріями інших мовних рівнів, тому об'єктом дослідження обрано ті фонетичні особливості

східнополіських говорів Новгород-Сіверщини, що по-різному виявляють себе на відносно невеликій території й зумовлені розташуванням у зоні споконвічних міждіалектних контактів східнослов'янських мов.

Мета роботи полягає у визначенні синхронічних особливостей та історичного підґрунтя головних фонетичних відмінностей між говірками Новгород-Сіверщини, а також в уточненні лінгвогеографічного поділу досліджуваного матеріалу у межах обраної території.

Актуальність статті випливає з необхідності внесення певних змін у членування східнополіського говору та відношення новгород-сіверських говірок до інших діалектних ареалів Полісся, що важливо для вирішення проблем українського глотовенезу.

Наукова новизна роботи визначається тим, що фонетична система крайніх північних говірок Чернігівщини не була об'єктом окремого дослідження й не розглядалася в лінгвогеографічному аспекті.

Фактичний матеріал зібрано у 13 населених пунктах; його достовірність підтверджується ще й тим, що одна з говірок є рідною для автора. Зазначимо, що північну частину новгород-сіверських говірок представляють села Грем'яч, Лесконоги, Смеч, Леньково, Шептаки, Лизунівка, Ларинівка, Дробишів; південь району репрезентують говірки сіл Гірки, Дегтярівка, Студинка, Орлівка, Староріща.

Північний мікроареал умовно називаємо терміном *сіверські говірки* (стосовно діалектів північної Чернігівщини й Новгород-Сіверщини його вживали О.Потебня, К.Михальчук, Т.Назарова); південний мікроареал позначаємо як *типову східнополіські говірки*, оскільки їхні фонетичні риси яскраво відображають мовну специфіку саме цієї частини українського Полісся.

Фонетичні особливості сіверських говірок демонструє представлений матеріал:

- давній **ѣ** під наголосом реалізується у вигляді звука [e]: 'м'ес'ац', 'б'єли, 'с'єна, хл'єб, ха'т'єла, 'м'ес'ачка, ха'д'єм, 'в'єтр'ік, 'в'єра;

- голосні [o], [e] у нових закритих складах зберігаються: кон', воз, па'рог, у слон, н'ї скол'ачк'ї, п'єч, шес'т';

- на місці давнього носового переднього ряду незалежно від наголосу виступає голосний [a] після м'якого: п'ат – п'а'т'i, 'м'аса – м'а'сни, 'св'ата – св'а'ти, д'ї'с'атка – 'д'ес'ат, па'м'ан'има – 'пам'ат';

- голосні [i], [u] розрізняються у формах типу 'с'ін'ї "синій" – си'ни "сини", 'л'иси "лисиці" – 'лиси "лисий";

- наголошений [e] не після шиплячих поспівно переходить в [o]: да'л'ока, па'с'а р'од, 'т'опли, з'а'л'они, сва'д'обни, в'а'с'оли;

- у дієслівних формах 1 особи множини на місці етимологічного [e] виступає голосний [o]: і'дом, н'а'сом, в'а'зом, за'вом, п'а'ком, б'а'ром;

- переважно недисимілятивне акання: пама'гала, да'чка, ка'ногл'i, гала'доўка, мала'д'ичка, ак'райац, га'мон'има;

- сильне якання: в'а'сна, с'а'стр'іца, л'аб'а'да, н'ї'йак'їха, на с'а'гу, іс'тта'гнуу, в'а'с'оли, яа'с'т'o, 'л'уб'аг', 'ход'а, н'аб'а'ди;

- перед сполученням приголосних спостерігаємо початковий [i]: і'жат', ip'ват', і'зноу, із'н'ос;

- на місці давніх напружених редукованих виступають голосні [i], [u]: 'с'ін'ї, 'м'ійу, 'шийу,

- споконвічні сполучення *trъtъ, *tlъtъ мають рефлекси ri, li, ro, lo: кр'ї'шит', гли'тат', гр'ї'мет', гр'ї'м'яч, чарноб'ї'ров'i, кра'вав'i;

- м'якість зубних перед голосними переднього ряду: 'с'єрд'ї'с'a, 'з'ємл'i, з'а'л'онайа, с'а'к'ера, 'тjix'i, 'с'ін'їн'каїа, 'д'єр'ава;

- переважання твердих африкат [ч], [дж], [дз] поруч із позиційно напівм'якими [ч], [дж] та послідовно твердою свистячою африкатою [ц]: 'чорни, ха'джу, 'хлопчик, джи'гучи, 'дзиг'ал'цели, 'вул'їци, 'хлоп'ац, у'ложци;

- м'якість губних перед рефлексами колишнього носового переднього ряду: п'ат', р'ї'б'ати, па'м'ал'i, 'м'аса, 'м'ал'l'a;

- послідовна м'якість губних, задньоязикових та [p] перед голосним [i]: 'в'ілк'i, 'м'іл'іт', п'ї'л'ука, па'г'їб'аг', 'мог'ілк'i, к'ї'дай, х'ї'руйат', 'кр'їса, ста'р'i, 'р'їжуха, а'тк'їти, а'р'їна, тр'їм'т'ат', 'кр'їшат';

- елементи цекання і дзекання: д'а'жур'ї, 'ес'ц'i, д'ї'ц'a;

- послідовна субституція [ф]: хв'у'раж, бу'хв'ет, торх, хваса'л'a, 'Про'ка, Пї'л'їт,

- ствердиння кінцевих губних [б], [п], [м], сонорних [р], частково [л], [н]: 'голуб, с'єм, т'а'п'ер, п'їл, 'палци;

- відсутність оглушення дзвінких перед глухими та в абсолютному кінці слова: 'р'єдка, си'ровадка, 'йеж'а, ма'роз, год, сто'уб;

- протетичні приголосні: 'войд'a, 'вос'ан, 'вул'їца, вой "ой", 'вобуй, в'гул, 'вучим, 'йети, йон, 'яргус.

У південній частині Новгород-Сіверського району спостерігаємо такі фонетичні ознаки:

- давній **ѣ** під наголосом реалізується у вигляді дифтонга [ie]: 'б'єли, 'с'єна, хл'єб, ха'т'єла, 'м'їесе'ц, ха'д'єм, 'в'єтер, 'в'єра, ле'т'єла, д'є'ука;

- голосні [o], [e] у нових закритих складах виступають у вигляді дифтонгів: куон', вуз, па'руог, у слуон, 'скуол'к'i, л'уг, вуон "він", 'туол'к'i, п'єч, шіе'т';

- на місці давнього носового переднього ряду не під наголосом виступає голосний [e] після твердого: п'ят – пе'ти, 'м'яса – м'є'сни, 'св'ата – све'ти, де'с'атка – 'д'ес'ет', пам'я'аним – 'памет', 'т'агне – нате'гау; 'снище, не'спище;

- голосний [i] на місці давніх [ы], [и] у формах типу 'син'ї "синій" – си'ни "сини", 'лиси "лисиці" – 'лиси "лисий";

- наголошений [e] не після шиплячих не переходить в [o]: да'лека, пасе'ред, 'тепли, зе'лени, ве'сели;

- о у дієслівних формах 1 особи множини на місці етимологічного [e], подекуди [и] виступає дифтонг [yo]: і'дуом, не'суом, ве'зум, за'вум, бе'руом, дер'жуом, спл'ум;

- недисимілятивне акання, що має деякі обмеження в певних позиціях, найчастіше – в кінцевих відкритих складах: ва'на пама'гала, па'тиху, гала'доўка, мала'д'ичка, ак'райец, ка'лодез', бу'ло па'гано, 'робимо, 'йаблако'у'пало;

- відсутність якання: ве'сна, се'стрица, лебе'да, ле'тит', сте'гнуу, ве'с'єли, ве'лика, 'л'уб'ет', 'ходе, небе'ди;

- перед сполученням приголосних спостерігаємо початковий [i]: ip' жат', ip'ват', і'зноу; із'н'ос;

- на місці давніх напружених редукованих виступають голосні [i], [и]: 'син'i, 'мийу, 'шийу;
- споконвічні сполучення *trъtъ, *thъtъ реалізуються у вигляд іри (*ri*), ли: кр' ішнут', пагли' тайет', чарна' бр'ів'i, кр'і ва'ві, хр'і с'т'їт';
- зубні приголосні перед голосними переднього ряду (крім [i] та дифтонга [ie]) тверді: 'сердиц's'a, 'земл'a, 'зелени, са'к'іера, тих'i, 'синен'кайа, 'дерева, 'техн'ікум, па'тиху, не' будеt';
- переважання твердих африкат [ч], [дж], [дз] поруч із позиційно напівм'якими [ч], [дж]; м'якість [ч] перед [i] та дифтонгом [ie]: 'чорненкі, ха'джу, 'хлопец, 'цівун, 'ц'єли, на'йулиц'i;
- твердість губних перед рефлексами колишнього носового переднього ряду: п'яти, р'ї б'яти, па'м'яли, 'м'ясас;
- послідовна м'якість губних, задньоязикових та [р] перед голосним [i]: 'в'ілк'i, п'їл, па'г'іб'ал', 'могалк'i, к'ї дайу, 'кр'іса, ста'р'i, а'тк'іти, а'р'іна, тр'ім' т'ат', 'накр'ішат';
- відсутність цекання і дзекання: дежур'їу, 'йести, дит'a;
- послідовна субституція [ф]: хун'дамент, бу'хвет, торх, 'хвортка, кан'хвети, ухварту с'є;
- ствердіння кінцевих губних [б], [п], [м]: 'голуб, с'єм, те' пер;
- відсутність оглушення дзвінких перед глухими та в абсолютному кінці слова: 'замараразки, си'ровадка, 'йежте, ма'руоз, вузоз, стоуб;
- протетичні приголосні: 'войде, 'вос'ен, 'вутка, 'вугал, 'вучим, вуон, 'яр'рус, 'јулица.

Наведений матеріал засвідчує насамперед спільні фонетичні особливості говірок району, що включають новгород-сіверський масив до східнополіського ареалу: акання; [i], [и] на місці давніх напружених редукованих; початковий [i] перед сполученням приголосних; переважання твердих африкат; послідовна субституція [ф]; ствердіння кінцевих губних; відсутність оглушення дзвінких перед глухими та в абсолютному кінці слова; протетичні приголосні. Майже всі ці особливості спостерігаються у західнобрязьких діалектах, що свідчить про тривалі міжмовні контакти в регіоні.

Разом з тим чітко виділяються риси, що диференціюють аналізовані говірки в галузі вокалізму й консонантизму. Відзначимо, зокрема, такі відмінності:

- рефлекси наговошеного с у вигляді голосного [e] (сіверські говірки) та дифтонга [ie] (південь району);
- рефлекси давніх [e], [o] у наговошеному закритому складі: [e], [o] (сіверські говірки), дифтонги [ie], [uo] (типово східнополіські);
- реалізація давнього носового переднього ряду в наговошенні і ненаговошенні позиціях: [a] після м'якого у говірках північної частини району та розрізнення [a] після м'якого приголосного в наговошенні і [e] після твердого приголосного в ненаговошенні позиції у південній частині;

- рефлекси давніх [и], [ы] непіслягубних приголосних: розрізнення [i], [и] в сіверських говірках та злиття їх у звукові [и] в типово східнополіських;

- рефлекс наговошеного [e] не після шиплячих: [o] на півночі та переважно [e] на півдні Новгород-Сіверського району;

- послідовне недисимілятивне акання у сіверських говірках та недисимілятивне акання з деякими обмеженнями у морфологічно важливих позиціях на півдні району;

- сильне якання на півночі та його відсутність на південній території Новгород-Сіверщини;

- м'якість зубних перед голосними [i], [e] (сіверські говірки) та їхня твердість перед [e] у типово східнополіських говірках;

- м'якість губних перед рефлексами колишнього носового переднього ряду у сіверських говірках та твердість їх в аналогічній позиції у південній частині району.

Ізоглоси охарактеризованих явищ утворюють пучок, конфігурація якого приблизно збігається з умовною лінією Лизунівка – Ларинівка – Дробиців. Північніше цієї лінії локалізовані сіверські, південніше – типові східнополіські говірки. Крім того, можна говорити про достатньо вузьку смугу переходних говірок, що акумулювали в собі фонетичні особливості, притаманні обом визначеним мікроареалам.

Говірки північної частини території представляють багато рис, властивих білоруській мові (повне акання, сильне якання, м'якість приголосних перед [i], [e], елементи цекання і дзекання тощо); натомість південь Новгород-Сіверщини характеризується звуковими особливостями, що присутні в східнополіських діалектах української мови (подекуди обмежене акання, відсутність якання, наявність дифтонгів, твердість приголосних перед [i], [e] тощо). Звідки в українських говірках білоруські фонетичні явища?

Переплетення на відносно невеликій території звукових особливостей двох східнослов'янських мов пояснюється, на нашу думку, тим, що північна Чернігівщина споконвічно знаходилася на межі племен, князівств та держав, тобто у зоні активних міждіалектних контактів.

Особливо важливим для формування фонетичної системи говірок вважаємо наступний факт.

Сучасна Новгород-Сіверщина об'ємає частину території літописних сіверян: "а друзии же седоша на Десне, и по Семи, и по Суле и нарекошася Севера" [1, с. 12]. У VIII–IX ст. ця територія була порубіжною до радимичів [2, с. 307]. Земля сіверян, – зазначає Д.І.Багалій, – займала частину губерній: Чернігівської, Курської, Полтавської, причому північні сусіди сіверян – радимичі – приблизно населяли частину Городянського і Новозибківського повітів [3, с. 12].

Археологічні розвідки підтверджують пограниччя сіверян і радимичів і, крім того, засвідчують ранню радиміцьку колонізацію цієї частини східнослов'янського масиву. Вона поширюється далеко вглиб сіверянської землі, на південний схід через Новгород-Сіверський, Воронеж (Глухівського району), Студенок (к. Рильського повіту) [4, с. 95]. Про існування радиміцьких поселень на території

сіверян згадують також інші джерела [5, с. 218; 2, с. 244].

У свою чергу, білоруські діалекти віддзеркалюють вплив балтського субстрату. “Як показали дослідження, саме впливом цього субстрату найпереконливіше пояснюються такі специфічні риси білоруської мови, як повне (недисимілятивне) акання, яке виникло, вірогідно, у VII–VIII ст. на землях дреговичів, радимичів і в західному ареалі кривичів та в'ятичів, дзекання і цекання (можливо, вперше з'явилося в діалектах радимичів ще у складі дулібського племінного союзу), а також спільний білорусько-балтський словниковий фонд і слова зі спільними коренями – особливо в сільсько-гospодарській, рибальській та бортницькій лексиці, яка належить до сфери найдавнішої людської діяльності” [6, с. 137].

Якщо врахувати, що близько половини відомих за назвами населених пунктів сучасної Новгород-Сівещини мають дотатарське походження [7, с. 10], факт радиміцького (протобілоруського) впливу на

говірки північної частини території сучасного району стає достатньо вагомим. Отже, фонетичні риси сіверського мікроареалу, що протистоять його говіркам другого, типово східнополіського мікроареалу (відсутність дифтонгів; акання, якання; м'якість приголосних перед голосними переднього ряду), гіпотетично можуть бути наслідком радицького впливу. Названі фонетичні явища сіверських говірок підтримуються суміжними західно-брянськими (на білоруській основі) діалектами. Типово східнополіські риси (дифтонги, специфічні рефлекси носового голосного переднього ряду, твердість приголосних перед [и], [e] тощо) мають сіверянське походження і є споконвічними для південної частини території сьогоднішньої Новгород-Сіверщини.

Перспективу нашого дослідження ми вбачаємо у вивченні й описі лексичного та граматичного матеріалу для створення регіонального лінгвістичного атласу східнополіських говірок.

Література

1. Повість врем'яних літ : літопис (за Іпатіївським списком). – К. : Радянський письменник, 1990. – 336 с.
2. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена / П. Н. Третьяков. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 311 с.
3. Багалей Д. И. История Северской земли до половины XIV ст. / Д. И. Багалей. – К., 1882. – 311 с.
4. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древних времен до вт. половины XIV в.) / В. В. Мавродин. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1945. – 320 с.
5. Етнічна історія давньої України / П. П. Толочко, Д. Н. Козак, О. П. Моця та ін. – К. : Інститут археології НАН України, 2000. – 276 с.
6. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільноЯ колиски” / Г. П. Півторак. – К. : Арістей, 2004. – 180 с.
7. Чернігівщина : енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К. : "Українська радянська енциклопедія" імені М. П. Бажана, 1990. – 1006 с.